

Deistlerin Vahiy Karşıtlığı-Muhammed Abduh'un Vahiy/Nübüvvet Anlayışı ve Modern Kelamî Yaklaşımlar Üzerine Bir Değerlendirme*

Araştırma
Makalesi
Research
Article

Aslı Menekşe

Arş. Gör., Selçuk Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, İtikadî Mezhepler Tarihi ve Kelam Anabilim Dalı / Research Assistant, Selçuk University, Faculty of Islamic Studies, Department of Kalam, Konya, Türkiye

 aslimenekse@selcuk.edu.tr <https://orcid.org/0000-0003-3532-9706>

Galip Türcan

Prof. Dr., Süleyman Demirel Üniversitesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Kelam Anabilim Dalı / Prof. Dr., Süleyman Demirel University, Faculty of Theology, Department of Kalam, Isparta, Türkiye

 galipturcan@sdu.edu.tr <https://orcid.org/0000-0002-2486-4431>

Yazar
Author

Menekşe, Aslı – Türcan, Galip. "Deistlerin Vahiy Karşıtlığı-Muhammed Abduh'un Vahiy/Nübüvvet Anlayışı ve Modern Kelamî Yaklaşımlar Üzerine Bir Değerlendirme". *Tevilat* 3/2 (2022), 231-256.

 <https://doi.org/10.53352/tevilat.1115426>

Atıf
Cite as

Received / Geliş Tarihi: 2022-05-11 ISSN: 2687-4849 e-ISSN: 2757-654X
Accepted / Kabul Tarihi: 2022-06-01 www.tevilat.com

İntihal / Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi. / This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software. **Telif Hakkı&Lisans/Copyright&License:** Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır. / Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0. **Yayıncı/Published by:** Selçuk University, Faculty of Islamic Studies/ Selçuk Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi. **Katkı Oranları/Author Contributions:** Çalışmanın Tasarlanması: A.Menekşe (%60), G.Türcan (%40); Veri Toplanması: A.Menekşe (%90), G.Türcan (%10); Veri Analizi: A.Menekşe (%90), G.Türcan (%10); Makalenin Yazımı: A.Menekşe (%70), G.Türcan (%30); Makale Gönderimi ve Revizyonu: A.Menekşe (%70), G.Türcan (%30)

Bilgi
Info

* Bu çalışma, Aslı MENEKŞE'nin Prof. Dr. Galip TÜRCAN danışmanlığında hazırladığı "Deistik Yaklaşımlar Karşısında Kelamın Ulûhiyet Anlayışı" isimli doktora tezinden üretilmiştir.

Deistlerin Vahiy Karşıtlığı-Muhammed Abduh'un Vahiy/Nübüvvet Anlayışı ve Modern Kelamî Yaklaşımlar Üzerine Bir Değerlendirme

Modern çağda, problemler ilahî yardımdan ziyade akıl yürütme gibi insan becerilerinin yardımıyla çözümlenmektedir. Bu bağlamda ilahî vahiy reddetmek ve ancak akılla kavranabilecek bir varlığı kabul etmek üzerine kurulu olan deizm, pek çok insana makul görünmeye başlamıştır. Aynı zamanda, herhangi bir rasyonel temelden yoksun olduğu varsayılan dinî inanç ve pratiklere atıfta bulunurken hurafe kelimesini kullanmak popüler hale gelmiştir. Tanrı'nın varlığı ve kudretinin kabul edildiği deizmde insan, dinî yükümlülükler yani ibadetler ile sorumlu tutulmamaktadır. Deistik iddialara karşı vahyin gerçekliğini ve gerekliliğini, toplumsal ihtiyaç, medeniyetin kurucu unsurları, insanları doğru düşünceye yönlendirebilecek rehberler yani peygamberler üzerinden ispat etmek gerekmektedir. Bu açıdan modernist Müslüman düşünür Muhammed Abduh'un (1849-1905) yenilikçi görüşlerini ve vahiy/nübüvvet savunusunu modern dünyanın kavramları ve anlayışını dikkate alarak izah etme girişimi oldukça önemlidir. Deizm modern çağın popüler inanç yapısı olduğuna göre ona karşı İslamî vahiy savunma yönteminin de modern bakış açısına uygun olması gerekmektedir. Bu bağlamda modern dinî problemlere çözüm arayışında Abduh'un görüşleri vahyin ispatını güncelleme bakımından yol gösterici niteliktedir.

Özet

Anahtar Kelimeler: Kelam, Din, Deizm, Vahiy, Muhammed Abduh.

Deists' Opposition to Revelation-Muhammad Abduh's Understanding of Revelation/Prophecy and an Evaluation on Modern Kalamî Approaches

In the modern age, problems are solved with the help of human skills such as reasoning rather than divine help. In this context, deism, which is based on rejecting divine revelation and accepting a being that can only be grasped by the mind, has begun to seem reasonable to many people. It has also become popular to use the word superstition when referring to religious beliefs and practices that are supposed to lack any rational basis. In deism, where the existence and power of God is accepted, man is not held responsible for religious obligations, namely worship. Against deistic claims, it is necessary to prove the reality and necessity of revelation through social needs, the founding elements of civilization, the guides that can lead people to the right thought, namely the prophets. In this respect, the attempt to explain the innovative views and defense of revelation/prophecy of the modernist Muslim thinker Muhammed Abduh (1849-1905) by taking into account the concepts and understanding of the modern world is very important. Since deism is the popular belief structure of the modern age, the method of defending the Islamic revelation against it must be in accordance with the modern point of view. In this context, Abduh's views in search of solutions to modern religious problems are guiding in terms of updating the proof of revelation.

Abstract

Keywords: Kalam, Religion, Deism, Revelation, Muhammad Abduh.

Giriş

Deistik düşünceye göre Tanrı, ilk sebeptir. O, evrenin meydana gelmesini sağlayan ve bu evrene kanunlar koyan yegâne varlıktır. Bununla birlikte Tanrı, dünya ile doğrudan bağlantılı olmadığı gibi yarattıklarıyla da dinler, kutsal kitaplar ve peygamberler aracılığıyla iletişim halinde değildir. Bu açıdan deistlere göre Tanrı, bireylerin veya grupların yaşamına doğrudan özel bir vahiy ile müdahalede bulunmaz. Deizmde Tanrı ibadete layık görülmemekte ve erdemli bir yaşam sürmek bu ibadetin önemli bir yönünü oluşturmaktadır. Ancak Tanrı'ya nasıl dua edileceğini öğretmek gereksiz görülmektedir. Çünkü bu, insanın kendi başına keşfedebileceği bir şeydir. İnsanların bir kısmı özellikle genç yaşta olanlar açısından dile getirilen düşünce oldukça ilgi çekici niteliktedir. Bilimsel bilginin ve iletişimin büyük ilerleme gösterdiği içinde bulunduğumuz bu çağda, insan düşüncesinin ve kararlarının ön planda tutulması, deistik inancın kabulünü kolaylaştırmaktadır. Çünkü deizmde Tanrı'nın gerçekliği ve nitelikleri kutsal kitaplarla değil, doğa ve insan aklı aracılığıyla anlaşılakta ve anlamlandırılmaktadır. Daha açık bir ifadeyle deistler, Tanrı'nın varlığına sadece doğa yasalarının incelenmesi ile ulaşılabileceğini iddia etmektedirler. Çoğu deist, Tanrı'nın yarattıklarıyla ilahî vahiy üzerinden iletişim kurulduğunu öğreten vahyedilmiş din düşüncesini reddetmiştir. Deistik iddialar karşısında vahyin gerçekliğini ve gerekliliğini, insanları doğru düşünceye sevk edebilecek olan peygamberler üzerinden ispat etmek gerekmektedir. Akli taklitten kurtarıp asıl kimliğine kavuşturmayı amaçlayan Abduh'un yenilikçi yorumları bu bağlamda göz ardı edilemez niteliktedir. Deizmin mutlak akılcı tutumu karşısında aklın önemini savunmakla birlikte tek başına yeterli olamayacağını dönemin problemlerine göre izah eden Abduh'un metodu vahyin gerekliliğini savunmak açısından değerlidir.

1. Deizmin Tanımı

Temelde 'deizm' kavramı, Latincedeki Tanrı anlamına gelen 'Deus/Deious' kelimelerinden türetilmiştir. Bu kavram, İngilizcede

'deizm', Arapçada 'er-rubûbiyye' ve 'el-ulûhiyye', Türkçede 'deizm' ve 'yaratıcılık', terimleri ile ifade edilmektedir.¹ Sözlükte yaratıcılık, Tanrı'ya inanmakla birlikte belli bir dinin dogmalarını ve ilkelerini benimsemeyen, Tanrı'nın evreni yarattıktan sonra onu kendi yasına göre işlemek üzere kendi başına bıraktığını öne süren öğreti² olarak tanımlanmaktadır. Genel anlamda deizm, dünyayı yaratan Tanrı'nın artık onun işleyişi üzerinde hiçbir etkisinin bulunmadığı inancına dayanmaktadır. Söz gelimi deizmde, Tanrı bir saat yapıp kurduktan sonra onu kendi başına çalışmaya bırakan bir saatçiye benzetilir.³ Ayrıca deizm, sıkı bir Tanrı-âlem, Tanrı-insan ilişkisi üzerine kurgulanan teizmden, Tanrı'yı tamamen doğayla birleştiren panteizmden ve Tanrı'nın varlığını inkâr eden ateizmden ayrılmaktadır.⁴

Deizm terimi, aydınlanma döneminin başlangıcında Protestan ve Roma Katolik Hristiyanlığının geleneksel teolojisine alternatif olarak ortaya çıkan doğal bir din biçimini ifade etmektedir. Birbirinden farklı birçok formuyla deizm, tarihsel süreçte önemli bir rol oynamıştır.⁵ Netice itibarıyla deizm için "Tanrı olarak adlandırılan bir Yaratıcı, yaşamı meydana getirmiş ve sonrasında ona herhangi bir müdahalede bulunmamıştır" şeklinde ortak bir tanım kabul edilebilir. Deizmin en belirgin özelliği ise dinî bilginin akıl yürütmeye elde edildiği ve evrendeki tüm yasaların keşfedilebilir olduğu inancını barındırmasıdır.⁶

2. Deistlerin Vahiy Karşıtı Görüşleri

İnsan aklına vurgu yaparak mevcut kurumların ve Kilise'nin otoritesine meydan okuyan bazı deistler, vahyin varlığını tamamen

¹ Ahmet Cevizci, *Paradigma Felsefe Sözlüğü* (İstanbul: Paradigma Yayınları, 1999), "Deizm", 209; İvan Frolov, *Felsefe Sözlüğü*, çev. Aziz Çalışlar (İstanbul: Cem Yayınları, 1991), "Deizm", 100.

² Bedia Akarsu, *Felsefî Terimleri Sözlüğü*, (Ankara: TDK Yayınları, 1975), "Deizm", 184.

³ Ernst Feil, "Deism", *Encyclopedia of the Enlightenment*, ed. Michel Delon, (New York: Routledge Publishing, 2013), 1/361.

⁴ Frolov, "Deizm", 100.

⁵ Peter Reill-Hanns Wilson, *Encyclopedia of the Enlightenment*, (New York: Facts On File, 2004), "Enlightenment", 146.

⁶ Matt Staffon, *Britannica Encyclopedia of World Religions*, (Chicago: Encyclopaedia Britannica Inc., 2006), "Deizm", 284.

reddetmiştir. Onlar Hristiyan hurafelerine, açıklanamayan fenomenlere ve vahye alternatif olarak insan deneyimine dayanan bir Tanrı anlayışı tahsis etmişlerdir. Söz konusu deistler, John Locke'un (1632-1704) soyut bir varlık şeklinde tanımladığı Tanrı anlayışını kabul etmişlerdir.⁷ Locke'a göre akıl, gerçeğe erişim yolu olarak doğal vahiydir. Bu bağlamda vahiy, Tanrı tarafından iletilen bir dizi yeni keşifle genişletilen doğal akıldır.⁸ Locke'un vahiy algısına göre insan akli Tanrı'nın insanda hayatını idame ettirebilmesi için donanımlı şekilde yarattığı sistemdir. Dolayısıyla harici bir iletişim aracına da ihtiyaç yoktur. Vahiy reddeden deistler açısından kendi görüşlerine kaynak teşkil edebilecek nitelikte gördükleri Locke'un vahiy tanımı onların görüşlerini güçlendirebilecek nitelikte olduğundan benimsenmiş ve savunulmuştur.

Birçok deist, Tanrı'nın insan ilişkilerine müdahale etmemesine rağmen, ahlâkî bir bakış açısı sağladığına ve insanlara, ahlâkî emirlerini keşfetmeleri için akıl bahsettiğine inanmıştır. Onların iddiasına göre insan, doğasını gözlemleyerek hem kötülüğü önlemenin hem de kişisel mutluluğu aramanın aslında doğa ile uyumlu olduğunu anlayacaktır. Buna ek olarak ahlâk da insanın mutluluğunun nihai amacı ile bağlantılıdır. Çünkü her insan iyi doğar ama kendi özgür iradesiyle kötülük yapmayı veya yapmamayı tercih eder. Mutluluğun peşinden gitmek için insan, Tanrı'yı taklit ederek adaleti aramalıdır. Çünkü Tanrı, sonsuz güçlü, sonsuz iyi ve adildir.⁹ Söz gelimi Matthew Tindal (1657-1733), Tanrı'yı kendinde sonsuz mutlu olan, insanı yaratmak için başka bir nedeni olmayan, onu bu hayatta ve gelecekte mutlu etmekten başka bir güdüsü olmayan varlık şeklinde tanımlamıştır.¹⁰

Din olgusuna tamamen karşı olan deistler, dinî emirlerin insanı dünyevî zevklerden mahrum bıraktığı, çıkarları

⁷ John Locke, *Essay Concerning Human Understanding: Knowledge and Opinion*, ed. Jonathan Bennett (b.y.: y.y., 2004), 4/277.

⁸ Locke, *Essay Concerning Human Understanding*, 4/277.

⁹ Thomas Paine, *The Ages of Reason*, ed. Moncure D. Conway, (Amerika: Dover Publishing, 2004), 39.

¹⁰ Julius Cohen, *Deism as Presented in Tindal's Christianity as Old as Creation*, (Illinois: Thesis For The Degree of Bachelor of Arts in Philosophy, College of Liberal Arts and Sciences, University Of Illinois, 1917), 7.

doğrultusunda hareket etmekten alıkoyduğu ve sorumluluk yükleyerek onu sınırladığı gerekçesiyle dinlerin reddedilmesi gerektiğini savunmuşlardır. Söz gelimi Anthony Collins (1676-1729), Matthew Tindal, Voltaire (1694-1778) ve Thomas Paine (1737-1809) gibi deistler, kurumsal dinlerin geleneksel kabullerine karşı çıkarak Tanrı'nın insana sorumluluk yüklemesini anlamsız bulduklarını ifade etmişlerdir. Yine de bireyin ve toplumun ruh ve beden dengesini gözeten bu düzenlerin talep edilmesi, sağduyulu herkes tarafından kabul edilmektedir.¹¹ Öyle ki deistik yaklaşımları savunduğu halde dinlerin gerekliliğini kabul eden deistler de vardır ve bunlar kendilerini doğal din savunucuları olarak isimlendirmektedirler. Söz gelimi Thomas Morgan (1671/2-1743), Thomas Amory (1691-1788) ve takipçileri, gerçek Hristiyanlığın doğal din olduğu konusunda hemfikirdir. Ancak bu düşünürler, İsa'nın Üçlü Birlik, orijinal günah veya kefarete gibi geleneksel Hristiyan doktrinlerini öğrettiği konusunda görüş birliği içerisinde değillerdir. Amory, Hristiyanlığın yeni bir din olmadığını, doğanın ve aklın eski, bozulmamış dini olduğunu, en akılcı ve kolay şekilde öğretilir ve öğrenilir olduğunu savunmuştur.¹² Buradan anlaşılacağı üzere doğal din savunucuları doğrudan vahye değil gelenekselleştirilen Hristiyan vahyine karşı bir reddetme yoluna gitmişlerdir. Onlar için insanlığı kısıtlayan, düşünmesini ve gelişmesini engelleyen, anlamsız sorumluluklar yükleyerek inananları ağır yükümlülük altında ezen esasen Kilise din adamlarının vahiy olduğunu iddia ettiği öğretilerdir. Bu mesele özellikle dikkate alınmalıdır. Çünkü Hristiyan dünyada deizm, yozlaşmış dinî yorumlar ve uygulamalar neticesinde Kilise'ye karşı bir antitez olarak ortaya çıkmıştır. Aynı şekilde İslam dünyasında da bozuk, asılsız yorumlar ve batıl, hurafe uygulamalar nedeniyle deizme yönelimin olduğu söylenebilecektir.

¹¹ Peter Byrne, *Natural Religion and the Nature of Religion The Legacy of Deism*, (New York: Routledge, 2013), 5/61; Cohen, *Deism as Presented in Tindal's Christianity as Old as Creation*, 7.

¹² Joseph Waligore, "Christian Deism in Eighteenth Century England", *International Journal of Philosophy and Theology*, 75/3, (2014), 207-208; Jan Van Den Berg, *A Forgotten Christian Deist: Thomas Morgan*, (New York: Routledge Publishing, 2001), 81-82.

Hristiyan vahyine yönelik eleştirel tutumun sebebi, en belirgin şekilde Tindal'ın vahye ihtiyaç duyulmadığına dair öğretisinde görülmektedir. Ona göre Hristiyan vahyi ya akılla aynı şeyi öğretmeli ya da akli kabullere ekleme veya çıkarma yapmalıdır. Söz konusu işlevlerden her biri kabul edilebilecek niteliktedir. Vahyin akılla aynı şeyi öğretmesi gereksizdir. Nitekim bilge bir Tanrı'nın böyle bir vahyi göndermeyeceği kavranabilecektir. Şayet vahiy aklın öğretilerine herhangi bir eklemede bulunursa bu da anlamsızdır. Çünkü aklın üstünde ve ötesinde olan şey zaten anlaşılmaz olacaktır ve Tanrı bunu da istemez. Şayet vahiy akli kabullerin aksine bir bilgi verirse bu da doğrudan yanlış olarak kabul edilecektir. Çünkü Tanrı, insanı aklın kabul etmeyeceği bilgilerle sorumlu tutmaz.¹³ Tindal'ın esasen Hristiyan vahyine yönelik geliştirdiği itirazlar, Berâhime'nin nübüvvet kurumuna karşı kullandığı önermelerle benzerlik göstermektedir. Bilindiği gibi İslam dünyasında nübüvvet bahsinde peygamberliğin gerekliliği, Berâhime'nin nübüvveti reddine karşı bir savunu olarak şekillenmiştir.

Diğer yandan deistik düşüncede dini istismar aracı olarak kullanan kişi ve kurumlara karşı geliştirilen itirazlar söz konusudur. Pek çok deistik düşünür, Kilise'nin halkı yönlendirmek ve yönetmek için dinî otoriteyi kullanmasına özellikle itiraz etmiştir. Söz gelimi Thomas Paine, var olan kötülüklerin pek çoğu için vahiy dinlerini suçlamıştır. Ancak Paine'in itirazları önemli ölçüde Hristiyan öğretisine karşı olmasına rağmen o, tüm dinleri kapsayacak şekilde eleştiride bulunmuştur.¹⁴ Dinî istismar konusuna ek olarak Tanrı'nın yüceliğine ve yarattıklarına karşı iyiliğine, merhametine ve adaletine vurguda bulunarak vahyi eleştirenlerden biri de Collins'dir. Collins, insanın fitratında Tanrı'ya dair olumlu ve güzel düşünceler olduğunu bu nedenle Tanrı'nın hakikatte adil ve iyi olması gerektiğini ileri sürmüştür. Yani ona göre hâlihazırda doğa yasaları tutarlı bir Tanrı'ya işaret

¹³ Cohen, *Deism as Presented in Tindal's Christianity as Old as Creation*, 5, 8-9.

¹⁴ Thomas Paine, *Essays on Religion*, www.Abika.com, (erişim 20.03.2022), 41-42.

ettiği için rahiplere veya ilahî vahye ihtiyaç yoktur.¹⁵ Aslında deistlerin vahye karşı itirazlarına dair örnekler çoğaltılabilir ancak genel itibarıyla deizmdeki vahiy algısı, aşağı yukarı bu örneklerini verdiğimiz deistlerin görüşleriyle benzerdir.

Yukarıda kısaca bahsettiğimiz üzere deistlerin, insan aklına mutlak bir yetki verdikleri, ahlakî değerlere akli çıkarımlar ile ulaşılabileceği inancını ve dinlerin insanları yönetmek amacıyla sözde din adamları tarafından kurgulandığı düşüncelerini belirgin şekilde dile getirdikleri görülmektedir. İslam dünyasında bunlara ilişkin pek çok karşıt görüş ve reddiyenin yazıldığı bilinmektedir. Ancak her çağın anlayışı ve dili farklı olduğu için sürekli değişen ve gelişen dünyanın sorunlarına üretilecek çözümlerin de güncel algı ve dile uygun olması gerektiği yadsınamaz bir gerçektir.

3. Muhammed Abduh'un Reformcu Din Anlayışı

Muhammed Abduh, 19. ve 20. yüzyıllarda İslam dünyasındaki yenilik hareketinin öncü isimlerindedir. Abduh, toplumsal problemleri çözümlemek için dinin revize edilmesi gerektiğine inananlardandır.¹⁶ Abduh'un hayatı, düşünceleri ve reform çalışmaları hakkındaki kapsamlı bilgiler önemli ölçüde Reşîd Rızâ'nın (1865-1935) onun hakkında yapmış olduğu araştırmalar ve ortaya koyduğu eserler vasıtasıyla elde edilmektedir. Söz gelimi Reşit Rıza'nın *Târîhu'l-Üstâzi'l-İmâm eş-Şeyh Muhammed Abduh ve Tefsîru'l-Menâr* adlı eserleri bu bağlamda önemlidir. İlk eserde Reşit Rıza Abduh'un hayatı, eserleri ve hocası Cemâleddîn-i Afgânî'den etkilenerak geliştirdiği reform düşüncesini izah etmektedir.¹⁷ İkinci eserde ise Abduh'un 1899'da *el-Menâr* isimli dergide¹⁸ yayımladığı tefsir ders notları ölümünden sonra Reşîd

¹⁵ Jeffery Wigelsworth, *Deism in Enlightenment England*, (Manchester: Manchester University Press, 2009), 113.

¹⁶ M. Sait Özervarlı, "Muhammed Abduh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2005), 30/483.

¹⁷ Ahmad Nabil Amir, "Muhammad Abduh and His Epistemology of Reform: Its Essential Impact on Rashid Rida", *Hermeneutik: Jurnal Ilmu al-Qur'an dan Tafsir*, volume 15, (2021), 62.

¹⁸ *el-Menâr*: Kahire'de 1898-1940 yılları arasında yayımlanan kültürel ve siyasal dergidir. Ayrıca bkz. Muhammed Harb, "el-Menâr", *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*, (Ankara: İSAM Yayınları, 2004), 29/116-118.

Rızâ tarafından bir araya getirilmiştir.¹⁹ Abduh tefsirinde, klasik ilmî geleneğin reddini ve onun körü körüne taklidinin yanlışlığını ele alarak içtihat yoluyla yenilenmiş bir yorumu benimsemiştir. Söz konusu tefsir, büyük ölçüde sünnî klasik tefsirlere dayanmaktadır. Yalnızca çağın ihtiyaçlarına cevap veren ve gerekli görülen ayetlerin tevillerinin yapılmasını uygun bulan Abduh, taklitçi dogmatizmin dine zarar verdiği kanaatindedir. Söz gelimi o, “Onlara, ‘Allah’ın indirdiğine uyun!’ denildiğinde, ‘Hayır, biz, atalarımızı üzerinde bulduğumuz yola uyarız!’ derler. Peki ama ataları bir şey anlamayan, doğru yolu bulamayan kimseler olsalar da mı onların yoluna uyacaklar?” (Bakara 2/170) ayetini Allah’ın taklitçileri eleştirdiği şeklinde yorumlamıştır. Abduh’a göre ‘taklit’ kelimesi açıkça geçmese de ayet, bağımsız bir vahiy araştırmasından kendilerini mazur görmek için gelenek argümanını ileri süren kişilerin zihniyetini anlatmaktadır.²⁰ O, kendi tefsirinde belirli ayetlerin doktriner içeriği ve ahlâkî anlamını çıkarmayı ve onları çağdaş problemlerle ilişkilendirmeyi amaçlamıştır. Abduh, ulema çevresi dışındaki kişilere ulaşmak amacıyla İslam’ın genel inançlarını anlaşılır bir şekilde özetleyen şerhler yazmıştır.²¹ Ayrıca onun en önemli eserlerinden biri, Allah’ın sıfatları ve nübüvvetin gerekliliğine dair kaleme aldığı *Risâletü’t-Tevhîd* adlı çalışmasıdır. Abduh, *Risâletü’t-Tevhîd*’deki bir pasajda, aklın dinî konularda geri planda tutulmadığını çünkü aklın insanlara dinin ortaya koyduğunu takip etme ve boyun eğme konusunda rehberlik ettiğini savunmuştur.²² Abduh’a göre, deneysel ve gözlemsel kesinlikteki bilimsel meseleler ile Kur’an’ın tümellerinin çatışması söz konusu değildir. Çünkü din insanın maneviyatını konu edinirken bilim maddî hayatın konusunu teşkil etmektedir. Ona göre her iki alan farklı açılardan değerlendirilir ve İslam’ın bilimsel faaliyetlere karşı olduğu söylenemez. Bununla birlikte Abduh, kendi dönemindeki Müslüman dünyanın geri

¹⁹ Mark Sedgwick, *Muhammad Abduh*, (New York: Oneworld Publications, 2013), 16.

²⁰ Mehmet Zeki İşcan, *Muhammed Abduh’un Dinî ve Siyasî Görüşleri* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1998), 237.

²¹ Oliver Scharbrodt, *Islam and the Baha’i Faith A Comparative Study of Muhammad Abduh and Abdul-Baha Abbas* (New York: Routledge, 2008), 132.

²² İşcan, *Muhammed Abduh’un Dinî ve Siyasî Görüşleri*, 160-164.

kalmışlığını eğitim eksikliğine bağlamaktadır. Müslüman toplum bu eksiklik nedeniyle çağdaş dünyaya uyum sağlamakta problem yaşamaktadır.²³

Deistler, Tanrı'nın insan ilişkilerine müdahale etmese bile onlara ahlâkî bir perspektif bahsettiğini ve ahlâkî düzeye erişebilmelerini sağlayan akli verdiğini kabul etmektedirler. Ayrıca deizme göre insan, kendi doğasını gözlemleyerek kötülüğü engelleme ve iyiliği yani mutluluğu bulma bakımından donanımlıdır. Bununla birlikte ahlâk, mutluluğun nihai amacı ile doğrudan ilişkilidir. İnsan, iyi olarak doğar fakat kendi özgür iradesiyle iyi ya da kötü davranışlar arasında tercihte bulunur. Şu halde insan, mutluluğu elde etmek için Tanrı'yı taklit etmeli ve adaleti gözetmelidir. Çünkü Tanrı, güce, iyiliğe ve adalete sahip olma bakımından sonsuzdur.²⁴ Nitekim Abduh da dini anlamada ortaya çıkan problemleri, toplumun ahlâkî olarak geliştirilmesi ile çözenin mümkün olabileceğini kabul etmektedir. Ancak bu durum aklın salt yetkinliğini ortaya koymadığı gibi dine ve vahye duyulan ihtiyacı güçlendirmektedir. Çünkü akıl karar sürecinde, fizikî engeller nedeniyle duyusal olarak etkilenme ihtimalini barındıracak ve güdülerin etkisiyle de bazı sınırlarla karşılaşabilecektir. Dolayısıyla Abduh'un söz konusu yaklaşımı deizme cevap olma bakımından dikkate değer niteliktedir. Yine o, İslam'ı kendi dönemindeki pozitivistlerin dinî eleştirilerine karşı savunabilecek yeni bir metodoloji sunmuş ve bu nedenle apolojik nitelikli eserler kaleme almıştır.²⁵ Ona göre İslam dünyasını modern dünyanın gerisinde kalmaktan kurtarmanın tek yolu, İslamî esasları doğru anlamak ve doğru yorumlayabilmektir. Böylece o, dinî reformlar ve yeni entelektüel yaklaşımlara ihtiyaç olduğunu vurgulamıştır.²⁶ İnanıcı taklitten kurtarmayı önemseyen

²³ Muhammed Abduh, *el-İslam ve'n-Nasrâniyye* (Mısır: Kahire Amerikan Üniversitesi Kütüphanesi, 1922), 98-99.

²⁴ Thomas Paine, *The Ages of Reason*, ed. Moncure D. Conway (Amerika: Dover Publishing, 2004), 39.

²⁵ Muhammed Abduh, *Tevhîd Risâlesi*, çev. Sabri Hizmetli (Ankara: Fecr Yayınları, 1986), 44-48; Abduh, *el-İslam ve'n-Nasrâniyye*, 27 vd.; Scharbrodt, *Islam and the Baha'i Faith*, 133; İşcan, *Muhammed Abduh'un Dinî ve Siyasî Görüşleri*, 201 vd.

²⁶ Abduh, *el-İslam ve'n-Nasrâniyye*, 29-30.

Abduh, İslam'ı, dinî ihtilaflar başlamadan önceki halinde yani ilk Müslümanların anladığı gibi anlayarak yaşamayı, dinî bilgiyi temel kaynaklardan öğrenmeyi ve bunları insan aklına uygun argümanlar ile izah etmeyi amaçlamıştır.²⁷ Nitekim Abduh, İslam'ı, temel teolojik doktrinleri bakımından rasyonel felsefeye uygun olan mükemmel bir akıl dini olarak sunmaktadır.²⁸ Bu açıdan Abduh, insan hakları söylemine ilham veren insan özgürlüğü felsefesine yakın olduğunu göstermiştir.²⁹

Abduh, modern dünya anlayışına uygun yeni bir metot geliştirme girişiminde bulunmuştur. O, nispeten modern bir yaklaşımı benimseyerek geleneksel yorumlara bağlılıktan vazgeçmek anlamındaki taklide meydan okumakta ve Kur'an'ı yeniden yorumlamanın önemini vurgulamaktadır.³⁰ Abduh, İslam'ın rasyonelliğini akılcı bir metot içeren ve temel Müslüman inançlarının yer aldığı *Risâletü't-Tevhîd*'de de ortaya koymaktadır. Ayrıca o, *Risâletü't-Tevhîd*'inde açıkça gereksiz gördüğü teolojik tartışmaların etkilerine işaret ederek bu tartışmaları eleştirmektedir. Abduh'un, İslamiyet'in ilerlemeye engel olmadığına dair dair fikri ve Müslümanların taklitten kurtulmasına yönelik çabaları İslam dünyasında önemli ölçüde etkili olmuştur.³¹ Çünkü İslam bilimin ve teknolojinin gelişmesine engel olmaz ancak insanın bunlarla ilişkisi bağlamında ahlâkî tanımlamalar yapabilir. Şu halde din, insanın bilim ve teknolojiyle ilişkisinin biçimiyle ilgilenir. Abduh, modernist, ilerici ve medeniyetin bizzat kendisi olan yeni bir İslam anlayışını aktarmak için İslamiyet'in ilk otoritesine atıfta bulunmaktadır. Abduh, İslam'ın üstünlüğünü savunmakta ancak onu modern hayata uyarlamanın gerekliliğini de vurgulamaktadır. Abduh, Müslüman dindarlığını orijinal haliyle yeniden ortaya koymak ama aynı zamanda onu modern değerlere açmak istemiştir.³²

²⁷ Malcolm Hooper Kerr, *Islamic Reform The Political and Legal Theories of Muhammad 'Abduh and Rashid Rida*, (California: University of California Press, 1966), 107-108.

²⁸ Scharbrodt, *Islam and the Baha'i Faith*, 134.

²⁹ Abduh, *el-İslam ve'n-Nasrâniyye*, 76.

³⁰ Sedgwick, *Muhammad Abduh*, 101.

³¹ Sedgwick, *Muhammad Abduh*, 118.

³² Abduh, *el-İslam ve'n-Nasrâniyye*, 139-141.

Abduh, ümmetin birliğini ve toplumsal barışı korumak için eski tartışmaları yeniden açmayı reddetmiştir. Bunun yanı sıra zamanının Avrupa'sındaki dine ilişkin tartışmaların ortaya çıkardığı, Tanrı insanlara müdahale eder mi? Peygamberlere ihtiyaç var mıdır? Din, bilimsel gelişmelere karşı mıdır? gibi belli başlı soruları yanıtlamaya çalışmıştır. Çünkü 19. yüzyıl Avrupa'sının bilim ve din hakkındaki tartışmaları doğrudan İslam düşüncesinin problemi haline gelmiştir.³³ Ona göre gerçek İslam, insan yaşamının en büyük soruları hakkında belirli inançlardan ve insan davranışının genel ilkelerinden oluştuğu için oldukça basit bir doktriner yapıya sahiptir.³⁴ Bu bakımdan deizmdeki iddianın aksine hakiki inanca ulaşabilmek ve onu hayatımızda somutlaştırabilmek için hem akıl hem de vahiy esastır.³⁵ Abduh'a göre İslam, tüm akılcı araştırmalara ve bilimlere uygun bir zemin hazırlamaktadır. Dolayısıyla Abduh, İslam'ın insan aklının önüne engeller koymadığını ve insanın aklını kullanmasına herhangi bir sınırlama getirmediği düşüncesini savunmaktadır. Ona göre İslam akılcı olduğu için Müslümanlar kendi dinini reddetmeden modern dünyanın bilimlerine sahip olabilirlerdi. İslam hukukunun tam anlamıyla kavranması ve uygulanması neticesinde Müslüman toplumun gelişeceğine, yanlış anlaşıldığında veya reddedildiğinde ise toplumun bozulacağına inanan Abduh, kişinin, bireysel mahkemesinin öteki hayatta gerçekleşeceğini ancak toplumların ödül ve cezalarını bu dünyada yaşayacaklarını söyleyerek dinin toplum üzerindeki önemine dikkat çekmektedir.³⁶

Abduh'a göre gerçek Müslüman, dünya ve din işlerinde aklını kullanandır; gerçek kâfir ise hakikate gözlerini kapatan ve akli delilleri incelemeyi reddedendir. Bununla birlikte Abduh vahiy yalnızca Allah'ın üstün bilgeliğinde var olan metafizik gerçekleri değil aynı zamanda aklın kendi başına elde edemeyeceği bilgileri aktaran unsur olarak değerlendirmektedir.³⁷ Esasen Abduh,

³³ Albert Hourani, *Arabic Thought in the Liberal Age*, (New York: Cambridge University Press, 2013), *Arabic Thought in the Liberal Age*, 143.

³⁴ Hourani, *Arabic Thought in the Liberal Age*, 145.

³⁵ İşcan, *Muhammed Abduh'un Dinî ve Siyasî Görüşleri*, 161.

³⁶ Hourani, *Arabic Thought in the Liberal Age*, 149.

³⁷ İşcan, *Muhammed Abduh'un Dinî ve Siyasî Görüşleri*, 163-164.

doğrudan deizm inancını hedef alarak kendi görüşlerini ortaya koyma ya da konuya ilişkin eserler kaleme alma girişiminde bulunmamıştır. Ancak Abduh'un, aklın kullanımına ve dinin modern çağın ihtiyaçlarına uygun şekilde yeniden yorumlanması gerektiğine ilişkin vurgusu hem onun kendi döneminde hem de günümüzde varlık gösteren, aklın kendi başına yeterli olduğuna ve vahye ihtiyaç bulunmadığına işaret eden deistik iddialara cevap niteliğindedir.

4. Muhammed Abduh'un Vahiy ve Nübüvvet Savunusu

Abduh, vahyin gerçekliğini, peygamberin gerçekliği ve gerekliliği üzerinden ispat etmeye çalışmıştır. Bu bakımdan o, nübüvvetin gerekliliğini insanın psikolojik yapısı üzerinden açıklama girişiminde bulunmuştur. Bu bağlamda Abduh'un açıklamaları söz gelimi deizmin öncü savunucularından Collins'in Hristiyan inancı kapsamında insan fitratı üzerinden geliştirdiği vahiy ve nübüvvet karşıtlığına cevap niteliğindedir. Nitekim nübüvvetle ilişkin Collins, mevcut doğa yasalarının tutarlı bir Tanrı'ya işaret ettiğini kabul etmekte ancak rahiplere veya ilahî vahye ihtiyaç bulunmadığını iddia etmektedir.³⁸ Ehl-i Sünnet âlimlerinin genel kabulünü benimseyen Abduh, nübüvveti insanın fitratında bulunan sonsuzluk düşüncesi ile ispat yolunu tercih etmiştir. Abduh'a göre insan zihninde bu dünya hayatı sona erdiğinde insan gerçeğinin sonlanmayacağına dair genel bir bilgi vardır. İnsan, sınırsız bilginin varlığını, olgunluk derecelerinin ve türlerinin sınırı olmadığını düşünmeye eğilimlidir. Kısacası ölümlü bir varlık, sonsuzluk duygusuyla doludur. Böyle bir varlığın belirli bir zamanda sonlu olacağını ve aynı zamanda hem ezeli hem de cismânî hale geleceğini düşünmek mümkün değildir. Abduh, nübüvvetle duyulan ihtiyacı insanın hayatını idame ettirebilmesi için akla duyduğu ihtiyaç ile eşit görmüştür.³⁹ Burada Abduh'un nübüvvetin ispatını psikolojik ve sosyolojik açıdan ele alarak

³⁸ Jeffery Wigelsworth, *Deism in Enlightenment England*, 113.

³⁹ İçsan, "Muhammed Abduh'un Nübüvvet Görüşü ve Çağdaş İslam Düşüncesine Etkileri", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 26 (2006), 30.

kanıtlama girişiminde bulunduğu anlaşılmaktadır.⁴⁰ Gelenekçi nübüvvet savunularında kullanılan peygamberliğin gerçekliğini naslar ile delillendirme yönteminin ötesinde o, sosyoloji ve psikoloji biliminin geçerli kabullerine uygun bir dil kullanmayı tercih etmiştir.

Müslüman anlayışına göre Hz. Peygamber, bireysel kurtuluş yolunu göstermenin ötesinde erdemli bir toplum inşa etmek için de gönderilmiştir. Ancak Hz. Peygamber'in mesajına ve Allah'ın iradesine uygun olan inanç ve davranışların Müslüman olan herkes tarafından uygulanmadığı, yadsınamayacak bir gerçektir. İslam tarihi boyunca Müslüman dünya içinde çeşitli oluşumlar veya bireysel kabuller neticesinde farklı İslamî yorumların ortaya çıktığı bilinmektedir. Aynı şekilde aydınlanma süreci olarak isimlendirilen dönemde dünyaya dalgalar şeklinde yayılan modern düşünce yapısı Müslüman dünyayı da derinden etkilemeye başlamıştır. Nübüvvetin gerekliliğini sosyolojik açıdan değerlendiren Abduh, peygamberliği sosyal yaşamın ana unsuru olarak görmüştür. Aynı gerekliliği psikolojik açıdan değerlendirirken ise bireyselliğe dikkat çekmiştir. Daha açık bir ifade ile her insanın farklı tabiatlara sahip olması nedeniyle birlik içerisinde hareket etmesinin zor olduğunu dolayısıyla Allah'ın hikmeti gereği insanların birlik, beraberlik ve düzen içinde yaşamı tesis edecek elçiler göndermesinin mümkün olduğu görüşünü savunmuştur.⁴¹ Dolayısıyla aslında Hristiyan inancına bir tepki olarak ortaya çıkan deizm inancı, Müslüman dünyada gelişen yozlaşma, birlik beraberlik ruhunun zedelenmesi gibi nedenlerle Müslümanların da ilgisini çekmeye başlamış böylece nübüvvet ve vahiy sorgulanır hale gelmiştir. Abduh'un vahiy ve aklın birbirinden bağımsız olmadığını ispat etmeye çalışması Müslüman dünyayı da tehdit eden deistik tutumlara genel bir çerçeve üzerinden cevap niteliği taşıyabilir.

Abduh, İslam'ın akıl dini olduğunu defaatle zikretmekte ve Kur'an'ın akla önem verdiğini, inananların düşünerek hareket

⁴⁰ Abduh, *Tevhîd Risâlesi*, 61.

⁴¹ İşcan, "Muhammed Abduh'un Nübüvvet Görüşü ve Çağdaş İslam Düşüncesine Etkileri", 30-31.

etmesi gerektiğini tevil edilemez bir açıklıkta vurguladığını savunmaktadır.⁴² Söz gelimi Kur'an'daki "O, aklını kullanmayanlara kötü bir azab verir."⁴³ "Şayet kulak vermiş veya aklımızı kullanmış olsaydık, şimdi şu alevli cehennem mahkûmları arasında olmazdık!" diye de ilâve ederler."⁴⁴ ayetleri vahyin bizzat akletmeyi önemseyişinin en açık delillerindendir. Abduh, hakikat bilgisine ulaşmak için dinin yanı sıra aklın da bir hikmet olduğuna ve Kur'an'ın tevhid bilgisine ulaşmak için akla atıfta bulunduğuna dikkat çekmektedir.⁴⁵ Abduh'un vahiy gerçekliğini ispatı, Kur'an'ın akılcı argümantasyonudur. Abduh'un vahyi ispat etmek için kullandığı ilk argüman, Allah'ın kullarını sorumlu tutması ve hikmeti gereği onlara dünya yaşamını nasıl geçirmeleri gerektiğini haber veren elçiler göndermesidir. İnsanın sadece akıl yürüterek bilemeyeceği pek çok şey vardır. Özellikle insan aklı, Tanrı'nın özü hakkında düşünerek veya araştırarak bilgi sahibi olamaz. Çünkü akıl ve dil, eşyanın özünü kavramaya yeterli nitelikte değildir. Prensipite akılla bilinebilen ancak çoğu insan aklının etkiye açık olması ya da hazcılığın akıllarını yoldan çıkarma gücü nedeniyle gerçekte bilmediği şeyler vardır.⁴⁶ Bütün ilimler gibi dinî bilgileri öğrenmek için de akli kullanmak şarttır. O, insana her şeyden önce Allah'ın var olduğunu öğretir.⁴⁷ Ancak akıl, metafizik hakkında bilgi elde edemediği gibi hayatı en doğru şekilde nasıl yaşanabilir kılacağı hakkında da bilgi veremez. Bunun için yaratıcının rehberliğine ihtiyaç duyulacağı yadsınamaz bir gerçektir. Şu halde Abduh, peygamberliği Allah'ın insanoğluna yardımı şeklinde değerlendirmektedir. Peygamberliğin en önemli ispatı bakımından akli işaret eden Abduh, aklın peygamberlerin varlığını ispat edebildiği gibi bize gerçekten kimin peygamber olduğunu da ispat edebileceğine vurgu yapmaktadır. Bir peygamberlik misyonunun hakikatine ilişkin delillerin ilki, peygamberin kendi kanaat ve

⁴² Muhammed Abduh, *Risâletu't-Tevhîd*, thk. Muhammed Ammara, (Kahire: Daru's-Şuruk, 1994), 5.

⁴³ Yûnus 10/100.

⁴⁴ el-Mülk 67/10.

⁴⁵ Abduh, *el-İslam ve'n-Nasrâniyye*, 54-55.

⁴⁶ İşcan, *Muhammed Abduh'un Dinî ve Siyasî Görüşleri*, 165-166.

⁴⁷ Abduh, *Tevhîd Risâlesi*, 163-164; Hourani, *Arabic Thought in the Liberal Age*, 145.

iddialarıdır; ikincisi, peygamberin iman düzeyinde benimsenmesi ve ona olan imanın devamlılığı; üçüncüsü ise peygamberin gerçekleştirebildiği ve bozulmamış bir geleneğin tasdik ettiği kanıtlayıcı mucizelerdir.⁴⁸ Abduh bu konuda yine sünî geleneği takip ederek peygamberlerin üstün vasıflarının, peygamberliğin doğruluğunu kanıtlamak için kullanılabileceğini zikretmekte ve bu özelliklerini tekrar ele almaktadır.⁴⁹

Abduh'a göre akli kullanmak, sadece fizikî boyutta görünen ve tecrübe edilen bilgilerden ibaret değildir. Akıl, düşünce, gözlem ve deney yollarıyla hakikate ulaşabileceği halde metafizik konularda tek başına yani vahiy yardımı olmaksızın hakikate ulaşabilecek nitelikte değildir. Bu gerçeği göz önünde bulundurarak hareket eden Abduh, aklın sınırlarının kavranmasını da rasyonel bir bakış açısı olarak değerlendirmektedir. Nitekim aklın mutlaklığı, Ehl-i Sünnet geleneğinde eleştirilen bir husustur. Abduh da aklın mutlak çözüm kaynağı olarak görülmesini reddetmekte ve insan aklının diğer duyu organlarında olduğu gibi eksik ve kusurlu sonuçlara ulaşabileceği gerçeğini dile getirmektedir.⁵⁰ Akli doğal vahiy olarak tanımlayan⁵¹ deistlerin iddiasına karşı Abduh'un bu rasyonel tutumu, akla mutlak yetki vermenin neden olacağı olumsuz sonuçların izahı şeklinde değerlendirilebilir.

Abduh'a göre nübüvvetin gayesi, yalnızca iman etmek ve fazilet tesis etmek değil, aynı zamanda doğuştan verilen erdemlilik ve güzellik niteliklerini ortaya çıkarmaktır.⁵² Vahyin kesinliğini ve doğruluğunu kanıtlayacak pek çok delil mevcuttur. Bunların en önemlisi belki de Hz. Peygamber'in, vahiyleri yazmak için kâtipler görevlendirmesi ve vahiy kâtiplerinin gelen ayetleri titizlikle ezberleyip yazıya geçirmesidir.⁵³ Yani Kur'an'ın korunmuş ve güvenilir olduğu inancının dayanağı, ayetlerin erken dönemde ezberlenmiş olmasının yanı sıra Zeyd b. Sâbit'in (ö. 45/665 [?])

⁴⁸ Abduh, *Tevhîd Risâlesi*, 161-162.

⁴⁹ Abduh, *Risâletü't-Tevhîd*, 102.

⁵⁰ Abduh, *el-İslam ve'n-Nasrâniyye*, 54-55.

⁵¹ Locke, *Essay Concerning Human Understanding*, 4/277.

⁵² İşcan, "Muhammed Abduh'un Nübüvvet Görüşü ve Çağdaş İslam Düşüncesine Etkileri", 29.

⁵³ Ebî Dâvud, Ebû Bekr Abdullah b. Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistânî, *Kitâbu'l-Mesâhif*, nşr. Muhammed b. 'Abduh, (Kahire: el-Farûku'l-Hâdise, 2002), 1/54.

başkanlığında kurulan heyet ile Mushaf'a kaydedilmesidir. Şayet bu bilgilerin kabul edilmeyecek nitelikte olduğu iddia edilirse tarihî hiçbir kaynağın da kabul edilmemesi gerektiği sonucu ortaya çıkacaktır. Öyle ki bilginin yazıya geçirildiği takdirde kesinlik kazanacağı görüşü ortak bir kabuldür. Vahyin gerekliliği, nübüvvetin ispatı üzerinden tespit edilebileceği gibi vahyin imkânı da göz önünde bulundurularak yine vahyin gerekliliğine ilişkin aklî argümanlar sunulabilir. Abduh da vahyin gerekliliğini yaratıcının rehberliğine duyduğu ihtiyaç bakımından ele almıştır. Ayrıca Abduh bu ihtiyacı insanın bireysel ve toplumsal yaşantısında ilahî yardım olmaksızın hayatını idame ettirememesi ve toplumsal düzeni sağlayamaması açısından değerlendirmiştir. Dahası o, yenilikçi metodunu naklin önemini de göz ardı etmeden şekillendirmiş ve kendi çağının dinî problemlerini rasyonel bir şekilde dinin bilimle çatışmadığını kanıtlayarak çözümlenmeye çalışmıştır.

Dinin tekamülü bakımından sünnî geleneğin savunduğu nübüvvet görüşlerine eklemelerde bulunan Abduh, risâletin sona ermesini yani vahyin kesilmesini aklın kullanımı üzerinden ayrıca ele almaktadır. Bu nedenle insan, vahyin kesilmesiyle kendi aklını kullanarak gelişmeye devam etmek zorundadır. Daha açık bir ifade ile Abduh'a göre insan İslam vasıtasıyla aklî olgunluğa eriştiği için başka bir şeriate ihtiyaç kalmamıştır ve İslamî bilgilerle kendi yolunu çizebilecek niteliğe ulaşmıştır. Buradan Abduh'un vahiyle gelen son din ile insanlığın gelişimini sağlayacak temel bilgilerin verildiğini ve aklın da bu bilgiler ışığında kendi başına gelişme sağlayabileceğini savunduğu anlaşılmaktadır. Dahası bu açıklamalarıyla Abduh, İslam'ın aklın gücünü ve yetkinliğini destekleyen bir din olduğunu vurgulamaktadır. Abduh, İslam'ı ilk dinlerle kıyaslayarak kronolojik şekilde dinlerin bir gelişim gösterdiğini, ilk dinlerin katı kurallı olduğunu ve insanların belli bir düzende yaşamalarını sağlamak amacıyla sınırları net çizilmiş esaslar içerdiğini ifade etmiştir. Buradan hareketle İslam'ın ise akla

hitap eden ve gelişmesi için insanı, akli kullanmaya teşvik eden bir yapıda olduğunu vurgulamıştır.⁵⁴

Deistik iddiaların aksine İslam dini, otoriter yapıya karşı çıkmakta ve insanı tabiatla uyumlu olan aklını kullanmaya, nazar ve istidlalde bulunmaya sevk eden emirler içermektedir. Abduh'un da vurguladığı gibi İslam dini insanı akıyla hareket etmeye yönlendirmekte ve özellikle müphem veya müteşâbih ayetler ile insanın düşünmesini, çıkarımlarda bulunmasını beklemektedir.⁵⁵

5. Vahyin Gerekliliği ve Modern Kelamî Yaklaşımlar

Teknolojik gelişmelerle bilgiye erişimin kolaylaşması sonucu pek çok alanda değişimlerin yaşandığı ve günümüz dünyasında dinî açıdan da önemli değişimlerin meydana geldiği kabul edilecektir. İnsanların her türden bilgiye ulaşabilmesi ve sorgulama kültürlerinin gelişmesi, dinî bilgilerin sorgulanmasını da beraberinde getirmiştir.⁵⁶ Kimi Müslüman, sosyo-psikolojik sebeplerle dinî inançlardan/yaşamdan uzaklaşarak deizme yönelmiştir.⁵⁷ İslam'ın temel kaynağı olan vahyi sorgulamaya kadar varan bu tehdiye karşı İslam'ın gerçek olduğunun ve akla aykırı bir din olmadığını ispatı elbette kelamcılarının ilgi alanıdır. Bu nedenle modern dönemde vahyin anlaşılmasına ilişkin argümanlar, evrimsel, bilimsel ve ahlâkî açıdan tekrar değerlendirilmiştir.

Evrimsel açıdan değerlendirildiğinde deistler vahyin imkân dışı olduğunu ifade ederken Tanrı'nın dünyayı yarattığında önceden belirlenmiş değişmez doğa yasalarını harekete geçirdiği

⁵⁴ Abduh, *Risâletü't-Tevhîd*, 147-148; Scharbrodt, *Islam and the Baha'i Faith*, 34-36.

⁵⁵ Abduh, *Risâletü't-Tevhîd*, 132-134.

⁵⁶ Bkz: Ali Köse, "XXI. Yüzyıl Türkiye'sinde Gelenekle Modernite Arasında Din Algıları ve Dindarlık Formları: Sosyolojik Bir Bakış", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 49, (Aralık 2015) 5-27.

⁵⁷ Hamdi Gündoğar, "Müslüman Kimliğine Yönelen İki Tehdit: Deizm ve Sekülerizm", *Journal of Analytic Divinity International Refereed Journal*, 4/2 (Aralık 2020), 245-257, 254-255.

gerekçesiyle itiraz geliştirebilirler.⁵⁸ Ancak teistik evrim anlayışı⁵⁹ söz konusu olduğunda Tanrı'nın sürekli olarak evrene müdahalede bulunduğu ve kendi iradesinin işlevselliği de göz ardı edilmemelidir.⁶⁰ Bu, vahyin imkânına alan açacak bir yaklaşımdır. Bilimsel açıdan bakıldığında İslam'ın bilimsel çalışmalara karşı olmadığını, insanı varoluşun sınırlarını araştırmaya, yerleşik gerçeklere saygı duymaya ve davranışlarında bunlara bağlı kalmaya sevk ettiğini kanıtlamak gerekmektedir.⁶¹ Ahlâkî açıdan ise İslam'ın ahlâk dini olması ve klasik dönemden bugüne kadar yapılmış tüm ahlâk tanımlarının yeniden ele alınması önem arz etmektedir.⁶² Bilindiği üzere her ne kadar İslam ahlâk dini olsa da günümüzde dinin pratiğindeki ihmaller ve yanlışlar, İslamofobi gibi algıların oluşmasına sebep olmuştur. Allah'ın, ahlâkî emirlerini peygamberler ve kutsal metinler aracılığıyla iletmeyi seçmesi yani vahiy göndermesi imkân dâhilindedir. Allah'ın vahyine inananlar, O'nun bazı emirlerinin yorumlanması konusunda ihtilafa düşseler bile bu belirli sınırlar içinde kalacaktır. Allah'ın gönderdiği peygamberler, örnek alınacak rol modeller olacaktır. İlâhî yardımsız yani vahiyatsız akıl, bize yalnızca evrensel ahlâkî kuralları bilmemizde destek olabilir ancak ahlâkî ilkelerin çoğunu mutlak şekilde bilmemize katkı sağlamayacaktır. Bu nedenle, eğer iyi bir Tanrı varsa bize ahlâk yasasını vahiy yoluyla iletmesi daha olasıdır. Söz konusu vahiy, akıl yürütme yoluyla çıkarılamayacak ahlâkî emirleri bildiren ve aynı zamanda akıl yürüterek ulaşılabilen ahlâkî kuralları doğrulayan nitelikte olmalıdır.

⁵⁸ James A. Herrick, *The Radical Rhetoric of the English Deists: The Discourse of Skepticism 1680-1750 Studies in Rhetoric/communication*, (ABD: University of South Carolina Press, 1997), 198.

⁵⁹ Ayrıca bk. Bassam Zawadi, A Critique of Deism, https://www.academia.edu/40166753/A_Critique_of_Deism

⁶⁰ Hasan Tanrıverdi, "İbn Haldun'un Vahiy Anlayışı", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 5/1, (2015), 66-85, 74-75.

⁶¹ Saim Yeprem, "Peygamberlik ve Vahiy Müessesesi", *Kutlu Doğum Haftası II, Türkiye Diyanet Vakfı* (Ekim 1990), 27: Bk. Yakup Kahraman, "Modern Bilim ve Din", *Milel ve Nihal İnanç Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi*, 12/2, (2015). Ayrıca Bk: Fuat Sezgin, *İslam'da Bilim ve Teknik 1-5*, çev. Abdurrahman Aliy. (İstanbul: İBB Kültür A.Ş. Yayınları, 2008), 4/155 vd.

⁶² Şaban Ali Düzgün, *Çağdaş Dünyada Din ve Dindarlar* (Ankara: Lotus Yayınevi, 2012), 92 vd.

İnsan, yaşamını tabiat kanunlarının sınırları dâhilinde sürdürmekte, bilim ve teknolojideki gelişmeleri yine tabiat kanunları çerçevesinde gerçekleştirmektedir. Bu, doğal düzendir ve akıl ile bu düzeni sağlamak mümkündür. Ancak ahlâkî düzeni sağlayabilmek için aklî kurallar yeterli değildir ve bireysel veya toplumsal ahlâkî meydana getirebilmek ancak Allah'ın elçileri vasıtasıyla ve vahiy yoluyla mümkündür. Peygamberlerin başlıca görevleri gönderildikleri toplumlarda tevhidî öğretmenin yanı sıra düzen, barış, adalet ve etik kuralları tesis etmektir.⁶³ Bununla birlikte onlar, insana ahiret hayatı hakkında bilgiler vererek Allah'ın emir ve yasaklarını iletmektedirler. Pozitif bilim kaynakları vahyin sağladığı bilgilerin tümünü veremez. Bu sebeple pozitif bilim ile vahyî bilgi kendi alanlarında değerlendirilmelidir. Yani metafiziğe dair konularda bilimsel izahlar, bilimsel konularda ise dinî bilgiler aranmamalıdır. Şayet dinî unsurlar maddî alanda düşünülüp bilimsel açıklamalar yapılmaya çalışılırsa deneysel karşılığı bulunmadığında vahyin gerçekliği sorgulanacak ve reddedilecektir.⁶⁴

Ölümsüzlük ve ilahî yargı gibi öğretilere inanan deistler, onları saf akılla çıkarabileceğimizi ileri sürerler. Öyleyse deistler neden bu doktrinler konusunda kendi aralarında farklılık gösteriyor? Aslında aklımız, dinî gerçeği keşfetmek için bir rehber olarak yeterliyse neden birçok zeki ve bilgili insan, deizmin aksine bir tür teistik dini benimsemektedir? Her ne kadar deistler peygamberlerin gereksizliği ve aklın yetkinliği iddiaları için Locke'un fikirlerinden yararlanmış olsalar da Locke, esasen vahiy ikiye ayırarak akli sözsüz vahiy, risâleti de genel elçilik olarak kabul etmiştir. Çünkü tembellik, yolsuzluk, ihtiras, dikkatsizlik ve kaygı insan zihnini bozabilir ve dolayısıyla insan aklını olumsuz etkileyebilir.⁶⁵ Deizm, düşünen her insanın hakikate ulaşabilecek akla sahip olduğunu savunmaktadır. Ancak akıl, sadece tecrübe ve his dünyasındaki olayları kavrayabilir ve akıl için eşyanın özünü

⁶³ Düzgün, *Çağdaş Dünyada Din ve Dindarlar*, 84.

⁶⁴ Yeprem, "Peygamberlik ve Vahiy Müessesesi", 27.

⁶⁵ Locke, *Essay Concerning Human Understanding*, 4/277.

kavramak zordur.⁶⁶ İzmirli İsmail Hakkı'nın (1869-1946) da aynı yöntemi kullanarak Hz. Peygambere ait hissî mucizelerinin izahında modern felsefeden yararlandığı, fen ve tecrübe ile ispat edilemeyen hususların ispatında yeni mantığın kurallarına başvurduğu görülmektedir.⁶⁷ Kabul edilmelidir ki dinî meseleler ile bilimsel mevzular arasında birbirinden ayrı konulardır ve metafiziğe dair konular, bilimsel olgularla açıklanamayacak niteliktedir. Bu nedenle deizmin savunduğu aklın mutlak yetkinliği ve şeylerin hakikatine akıl yürüterek ulaşılabileceği iddiası, karşılıksız kalmaktadır.

Deistlerin aklın yetkinliğine dair iddialarına Locke'un akla dair görüşlerini referans kabul ettiklerinden bahsetmiştik. Bunun yanı sıra Locke'un vahye dair görüşleri de deistlere karşı vahyin gerekliliği bakımından değerlendirilebilir. Çünkü Locke'a göre tecrübenin sınırları dışında yer alan ihtimallerin dayandığı bir diğer temel de vahiydir. Aldanma ve aldatması söz konusu olmayan Tanrı'nın gönderdiği bilgiler, aklın üstündedir.⁶⁸ Tanrı ile insan arasında mümkün bir ilişki olduğunu kabul eden Locke, vahyin insan için gerekliliğini göstermeye çalışmıştır. Ona göre insanın doğal güçleriyle, hakkında bilgi edinmesinin mümkün olmayacağı pek çok şey mevcuttur. Bu nedenle insan tabii yetilerinin ötesinde var olan pek çok şeye ilişkin bilgilenme ihtiyacıdır ve bu ancak vahiy ile mümkün olabilir.⁶⁹

İnsanın ahirete ilişkin konuları tam anlamıyla kavramakta yetersiz olduğu bilinen bir gerçektir. Sonlu bir varlık olan insanın, sonsuz varlığı ve sonsuz hayatı anlayabilmesi imkân dâhilinde değildir. Bilim ve teknoloji bu kadar önemli bir gelişme göstermiş olsa da insan henüz kendi doğal ve zihinsel yapısına ilişkin problemlere cevap verme konusunda ikna edici bir seviyeye ulaşamamışken geçmiş toplumlarda bir rehber olmaksızın, tek başına insanlıkla ilgili tüm sorunların çözülmesi mümkün olabilir

⁶⁶ İsmail Hakkı İzmirli, *Yeni İlm-i Kelâm*, sad. Sabri Hizmetli (Ankara: Ankara Okulu yayınları, 2013), 47.

⁶⁷ İzmirli, *Yeni İlm-i Kelâm*, 19.

⁶⁸ Locke, *Essay Concerning Human Understanding*, 12.

⁶⁹ Hüseyin Aydın, *Ebu'l-Hasen el-Eş'arî'de Nazar ve İstidlâl* (Malatya: Nehir Yayınevi, 2003), 525-526.

miydi? Şayet peygamberlerin yol göstericiliği olmasaydı medeniyetlerin oluşması ve insanlığın gelişimi beklenebilir miydi? “Hiç yaratan bilmez mi? O, en ince işleri görüp bilmektedir ve her şeyden haberdardır” (Mülk 67/14) ayetinde ifade edildiği gibi insanlığı ilgilendiren her şeyi ve insanlar için neyin iyi neyin kötü olduğunu bilen tek varlık şüphesiz Allah’tır. Allah, yarattığı kulun ihtiyaç ve sıkıntılarını bilerek onların ihtiyaçlarını giderecek, beşerî problemlerini çözmeleri için yol gösterecek ve onlara hidayet edecek peygamberler göndermiştir.⁷⁰ Şu halde insan aklının kavrayamayacağı hakikate ulaşmak için peygamberlere duyulan ihtiyaç aklî bir zorunluluk olarak değerlendirilebilir.

Sonuç

Abduh, 19. ve 20. yüzyılların pozitivist dünyasında yeni ilmi kelam dönemi kelamcılarının yenilikçi görüşler ileri süren öncü isimlerdendir. Onun yenilik çalışmaları incelendiğinde yönteminin günümüzde bile önem arz ettiğini söyleyebiliriz. Bu nedenle çağımızın önemli tartışma konularından biri olan deizm problemini çözmek için başvurulacak yöntemlerin geliştirilmesi gerekmektedir. Nitekim burada Abduh’a ait modern metodun etkinliği yadsınamaz niteliktedir. Bu bağlamda vahiy, semavî dinlerin en temel kaynağı olduğuna göre öncelikle onun gerçekliğinin ispat edilmesi için naklî delillerle birlikte aklî delillerin de değerlendirilmesi gerekmektedir.

Deistler, Tanrı’nın takdirini reddeder ve ilahî vahiy kavramına şiddetle karşı çıkarlar. Ancak Tanrı’nın bilgelik niteliği göz önünde bulundurulduğunda deizmin iddiaları bir anlam ifade etmemektedir. Çünkü ilahî varlığın bir amacı olduğu kabul edildiğinde, eyleme geçmediğini söylemek çelişkili görünmektedir. Tanrı’nın takdirinin deistik iddialar ile bağdaşmadığı, başta İslam olmak üzere semavî dinler incelendiğinde açıkça ortaya çıkmaktadır. Özellikle Abduh’un üzerinde ısrarla durduğu gibi dinin belli ilkelerinin değişen dünya algısına uygun şekilde yeniden yorumlanması ve izahının yapılması gerekmektedir.

⁷⁰ Yeprem, “Peygamberlik ve Vahiy Müessesesi”, 30.

Günümüz İslam dünyasında insanların dinî duygularını sömürmek ve onları daha kolay yönlendirip yönetmek amacıyla dini istismar eden kişi ve kurumlara karşı pek çok Müslüman'ın deizme meylettiği görülmektedir. Orta Çağ Hristiyan dünyasında olduğu gibi Kilise'nin halkı yönlendirmek ve yönetmek için dinî otoriteyi kullanması sonucunda deizme yönelimin gerçekleşmesi gibi İslam dünyasında da yanlış uygulamalar sonucunda deizme yönelimin arttığı gözlemlenmektedir. Abduh dönemindeki itikâdî problemlerin günümüzde de vuku bulduğu aşikârdır. Bu bakımdan onun geliştirdiği yöntemin güncellenmesi ve böylece yeni problemlere yeni önermelerin getirilmesi kaçınılmazdır. Dolayısıyla İslam'ın temelde akla uygun, hakiki din olduğu ve tarihî süreç içerisinde farklı yorumlama veya yanlış değerlendirmelere maruz kaldığı anlaşılmaktadır. Bu nedenle dini anlamada ve yaşamada birtakım problemlerin olduğu izah edilerek İslam'ın özünün ortaya çıkarılması gerekmektedir.

Hakikatine tam olarak ulaşamayan bir takım vahiy kaynaklı dinî ilkeleri tasdik etmeyi aklın görevleri arasında sayan Abduh, izaha gerek duyulan ayetlerin tevili zaruri bulmaktadır. Ona göre çağın ihtiyaçlarını cevaplayabilmek için akıl eksenli yorumlar yapmak elzemdir. Bu açıdan güncel bir problem olan deistik düşünce karşısında başta nübüvete duyulan ihtiyacı açıklayan yorumlar olmak üzere, pek çok dinî meselenin izahı güncel ölçüler bakımından yeniden değerlendirilmeye ihtiyaç duymaktadır.

Akl eksenli deizmin teoloji anlayışının esasen Hristiyanlığa karşı antitez şeklinde geliştirildiği gerçeğini göz önünde bulundurarak pek çok tartışmalı dinî mesele büyük oranda akıl ve ahlâk ekseninde ele alınabilir. İslam'ın nübüvvet kurumuna dair herhangi bir eksiği kalmayacak nitelikte çalışmaların yapıldığı ve nübüvvetin gerçekliği ve gerekliliği vahiy çerçevesinde ispat edilmiştir. İslam'ın temel inanç ilkeleri Allah'a, ahirete ve nübüvete inanmaktır. Nübüvvet ve vahyin kurumsal yapısı arasında ayrılmaz bir ilişki söz konusudur. Bununla birlikte vahye ihtiyaç hususunda farklı yeni argümanlar üretilebilir. Bu bakımdan günümüz Müslüman dünyasında deizmin popüler hale gelmesinin nedeni esasen nübüvvet kurumunun ve vahiy olgusunun anlaşılma problemlerinden ziyade dinî pratiklerdeki ihmaller, dinin yanlış

yorumlanması ve dine eklenmek iddiasındaki farklı oluşumların çoğalması gibi etkenler olabilir. Şu halde klasik yaklaşım tarzına bağlı kalarak günümüz dünyasında yeterli kabul edilebilecek dinî ve aklî argümanlar ile deizmin iddialarına karşı yeni savunuların oluşturulması zorunlu gözükmetedir.

Finansman / Funding:

This research received no external funding. / Bu araştırma herhangi bir dış fon almamıştır.

Çıkar Çatışması / Conflicts of Interest:

The author declare no conflict of interest. / Yazar, herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan eder.

Kaynakça

- Abduh, Muhammed. *el-İslam ve'n-Nasrâniyye*. Mısır: Kahire Amerikan Üniversitesi Kütüphanesi, BP163-M82. 1922.
- Abduh Muhammed. *Risâletu't-Tevhîd*, thk. Muhammed Ammara. Kahire: Daru'ş-Şuruk, 1994.
- Abduh, Muhammed. *Tevhîd Risâlesi*. çev. Sabri Hizmetli. Ankara: Fecr Yayınları, 1986.
- Akarsu, Bedia. *Felsefi Terimleri Sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları. 1975.
- Amir, Ahmad Nabil. "Muhammad Abduh and His Epistemology of Reform: Its Essential Impact on Rashid Rida". *Hermeneutik: Jurnal Ilmu al-Qur'an dan Tafsir*. volume 15, (2021).
- Aydın, Hüseyin. *Ebu'l-Hasen el-Eş'arî'de Nazar ve İstidlâl*. Malatya: Nehir Yayınevi. 2003.
- Berg, Jan Van Den. *A Forgotten Christian Deist: Thomas Morgan*. New York: Routledge Publishing, 2001.
- Byrne, Peter. *Natural Religion and the Nature of Religion The Legacy of Deism*. New York: Routledge, 2013.
- Cevzici, Ahmet. *Paradigma Felsefe Sözlüğü*. İstanbul: Paradigma Yayınları, 1999.
- Cohen, Julius. "Deism as Presented in Tindal's Christianity as Old as Creation". Illinois: Thesis For The Degree of Bachelor of Arts in Philosophy, College of Liberal Arts and Sciences, University of Illinois, Doktora Tezi, 1917.
- Düzgün, Şaban Ali. *Çağdaş Dünyada Din ve Dindarlar*, Ankara: Lotus Yayınevi, 2012.
- Ebî Dâvud, Ebû Bekr Abdullah b. Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistânî, *Kitâbu'l-Mesâhif*. nşr. Muhammed b. Abduh. I. Cilt. Kahire: el-Farûku'l-Hâdise, 2002.
- Feil, Ernst. *Encyclopedia of the Enlightenment*. ed. Michel Delon. I/361-364. New York: Routledge Publishing, 2013.
- Frolov, İvan. *Felsefe Sözlüğü*. çev. Aziz Çalışlar. İstanbul: Cem Yayınları, 1991.
- Gazzâlî, *Hakikat Arayışı el-Mükız Mine'd-Dalâl*, çev. Abdürrezzak Tek. Bursa: Emin Yayınları, 2017.
- Gündoğar, Hamdi. "Müslüman Kimliğine Yönelen İki Tehdit: Deizm ve Sekülerizm". *Journal of Analytic Divinity International Refereed Journal*, 4/2, (Aralık 2020), 245-257.
- Harb, Muhammed. "el-Menâr", *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*. 29/116-118. Ankara: İSAM Yayınları, (2004).
- Hourani, Albert. *Arabic Thought in the Liberal Age*. New York: Cambridge University Press, 2013.
- Herrick, James A.. *The Radical Rhetoric of the English Deists: The Discourse of Skepticism 1680-1750 Studies in Rhetoric/communication*. ABD: University of South Carolina Press, 1997.
- İşcan, Mehmet Zeki. *Muhammed Abduh'un Dinî ve Siyasî Görüşleri*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1998.
- İşcan, Mehmet Zeki, "Muhammed Abduh'un Nübüvvet Görüşü ve Çağdaş İslam Düşüncesine Etkileri", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 26 (2006), 27-55.
- İzmirli, İsmail Hakkı. *Yeni İlm-i Kelâm*. sad. Sabri Hizmetli. Ankara: Ankara Okulu yayınları, 2013.
- Kahraman, Yakup. "Modern Bilim ve Din", *Milel ve Nihal İnanç Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi*, 12/2 (2015), 149-170.

- Kerr, Malcolm Hooper. *Islamic Reform The Political and Legal Theories of Muhammad 'Abduh and Rashid Rida*. California: University of California Press, 1966.
- Köse, Ali. "XXI. Yüzyıl Türkiye'sinde Gelenekle Modernite Arasında Din Algıları ve Dindarlık Formları: Sosyolojik Bir Bakış". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 49, Aralık 2015.
- Locke, John. *Essay Concerning Human Understanding: Knowledge and Opinion*. ed. Jonathan Bennett. y.y: y.y., 2004.
- Özerverli, M. Sait. "Muhammed Abduh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2005. 30/482-487.
- Paine, Thomas. *Essays on Religion*. www.Abika.com. (erişim: 20.03.2022).
- Paine, Thomas. *The Ages of Reason*, ed. Moncure D. Conway. Amerika: Dover Publishing, 2004.
- Reill-Wilson, Peter-Hanns. *Encyclopedia of the Enlightenment*. New York: Facts On File, 2004.
- Scharbrodt, Oliver. *Islam and the Baha'i Faith A Comparative Study of Muhammad Abduh and Abdul-Baha Abbas*. New York: Routledge, 2008.
- Sedgwick, Mark. *Muhammad Abduh*. New York: Oneworld Publications, 2013.
- Sezgin, Fuat. *İslam'da Bilim ve Teknik 1-5*, çev. Abdurrahman Aliy. İstanbul: İBB Kültür A.Ş. Yayınları, 2008.
- Staffon, Matt. *Britannica Encyclopedia of World Religions*. Chicago: Encyclopaedia Britannica Inc., 2006.
- Tanrıverdi, Hasan. "İbn Haldun'un Vahiy Anlayışı". *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 5/1, (2015), 66-85.
- Waligore, Joseph. "Christian Deism in Eighteenth Century England". *International Journal of Philosophy and Theology*, 75/3, (2014).
- Wigelsworth, Jeffery. *Deism in Enlightenment England*. Manchester: Manchester University Press, 2009.
- Yeprem, Saim. "Peygamberlik ve Vahiy Müessesesi". *Kutlu Doğum Haftası II. Türkiye Diyanet Vakfı*. (Ekim 1990), 25-49.
- Zawadi, Bassam. A Critique of Deism, https://www.academia.edu/40166753/A_Critique_of_Deism.

